

дини. У цьому сенсі право є не путами, які заповідані із часів минулих, не важким гнобленням сучасності, а одним з тих великих явищ людського духу, з існуванням і розвитком якого повинні бути пов'язані найкращі надії суспільства.

Список літератури: 1. Ренненкамф Н. К. О праве и нравственности и их взаимном отношении. К., 1859. 2. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. академика РАН В. С. Нерсесянца. М., 2001. 3. Юридична енциклопедія. Інститут держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. К., 1998. Т. 2. 4. Юридична енциклопедія. Інститут держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. К., 1998. Т. 5. 5. Філософія права. Навч. посібник / За заг. ред. М. В. Костецького. К., 2000. 6. Кант И. Критика практического разума. Часть вторая. Учение о методе чистого практического разума / Соч. в 6-ти т. Т. 4. Ч. 1. М., 1965.

Надійшла до редколегії 15.04.07

В. В. Хомінець

СУТНІСТЬ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ

Диференціація кримінально-процесуальної форми існувала протягом всього розвитку кримінального процесу, тобто використовувалися спеціальні провадження по окремих видах кримінальних справ, які відрізняються одне від одного ступенем суспільної небезпеки злочину, тяжкістю міри покарання, особливістю особи злочинця тощо.

Питання розвитку системи процесуальних проваджень та диференціації кримінально-процесуальної форми тривалий час досліджувалися відомими вченими, які займалися як загальними проблемами теорії права, так і реалізацією цих категорій у кримінальному судочинстві. Різноманітним формам кримінально-процесуальних проваджень приділялась велика увага ще в працях дореволюційних процесуалістів та теоретиків права: С. І. Вікторського, С. І. Духовського, А. Ф. Коні, В. А. Случевського, І. Я. Фойницького. У теорії кримінального процесу ретельно досліджувалася проблема ефективності кримінально-процесуальної форми. У межах вирішення цієї проблеми вивчалася можливість диференціації кримінального процесу у працях Ю. М. Грошевого, В. Г. Даєва, В. С. Зеленецького, Ц. М. Каза, В. М. Савицького, М. С. Строговича, Д. В. Філіна, Ю. К. Якимовича та ін.).

Однак, поняття «диференціація кримінально-процесуальної форми» в юридичній процесуальній літературі так і не знайшло вираження у вигляді чіткої дефініції, воно сприймалося як загальновідома категорія, що призвело до тривалої дискусії про необхідність, допустимість та межі диференціації.

Саме цими обставинами і обумовлена актуальність та необхідність поставленої проблеми. Так, П. С. Елькінд, Ц. М. Каз, М. О. Строгович ототожнювали диференціацію виключно із спрощенням кримінального судочинства, скасуванням окремих

гарантій та принципів. Тому вони категорично відкидали можливість диференціації кримінального процесу. Їхня позиція полягала у тому, що порядок кримінального судочинства повинен бути однаковим у всіх категоріях кримінальних справ незалежно від складності, суспільно-політичного значення або інших властивостей. Саме у такій уніфікації процесу вони вбачали відображення ідеї єдності процесу. Цієї ж точки зору дотримувалися Н. С. Алексєєв, Т. М. Добровольська, В. С. Лукашевич, які вважають, що єдність кримінально-процесуальної форми не виключає її диференціації, але не шляхом скорочення, стискання форми, а шляхом розширення форми та підсилення гарантій по окремих категоріях справ.

Ю. М. Грошевой, В. Г. Даєв, Н. С. Манова, П. Ф. Пашкевич, Х. Ц. Рустамов, Д. В. Філін, С. Б. Фомін, Ю. К. Якимович, М. А. Якуб пропонують існування в середині кримінального процесу різних проваджень: звичайного провадження, спрощених проваджень та проваджень з більш складними процесуальними формами.

Ідея єдиної процесуальної форми виявилася недоцільною, тому що вона не збігається з діалектичною закономірністю відповідності форми своєму змісту і зміни способу дослідження разом із зміною предмета [1], тому вже в давньоримській державі існували норми, які регламентували застосування спеціальних проваджень (*Per sponsionem*) поряд із звичайним провадженням (*Legis actio sacramento in rem*). Позитивно вирішено це питання і в сучасних правових системах розвинених держав як англосаксонської, так і континентальної системи права.

Окрім вже існуючих у континентальному праві спеціальних проваджень, Комітет міністрів Ради Європи у своїй Рекомендації 36 R (87) 18 від 17 вересня 1987 р. «Відносно спрощення кримінального правосуддя» пропонує: а) запровадити в кримінальне законодавство принцип дискреційного переслідування або розширити його застосування; б) використовувати спрощені провадження, (позасудові) мирові угоди та спрощені процедури; в) спрощувати звичайні судові процедури. Крім того, 24 липня 2002 р. Економічна та соціальна рада при ООН ухвалила резолюцію «Про основні принципи програм відновного правосуддя у кримінальних справах» та Рамкове рішення ради ЄС від 15 березня 2001 р. «Про положення жертв у кримінальному судочинстві». Ці документи рекомендують всім країнам розвивати та впроваджувати відновне правосуддя та шукати можливості для розширення принципу диспозитивності при захисті своїх прав суб'єктами процесу. Відповідно до цих рішень всі країни Європейського союзу до 22 березня 2006 р. повинні були прийняти закони, які б забезпечували посередництво у кримінальних справах.

В англосаксонській системі права також існують спеціальні провадження, зокрема «угоди про визнання вини», які було легалізовано ще у 1968–1970 рр. Верховним Судом США. Так, у США автоматичне «спрощення» порядку провадження у справах про небезпечні злочини застосовується більше ніж у 90% кримінальних справ. У Англії застосовується угода про визнання вини у 55% справ [2].

Не є винятком і законодавство України, в якому тривалий час можна було виділити наступні спеціальні провадження: протокольна форма досудової підготовки матеріалів справи; провадження у справах приватного обвинувачення; провадження у справах про злочини неповнолітніх; застосування примусових заходів медичного характеру.

Протокольна форма досудової підготовки матеріалів використовується щодо очевидних злочинів, які не становлять великої суспільної небезпеки. Протокольна форма покликана забезпечити оптимальну процесуальну економію та можливість судового розгляду у таких справах. Введення та розширення сфери застосування такої форми досудової підготовки здійснене з метою зменшити навантаження на слідчий апарат та зосередити його зусилля на розслідуванні більш тяжких злочинів. Протокольна форма досудової підготовки матеріалів являє собою одну з форм дізнання, яке провадиться без порушення кримінальної справи засобами та методами, що характерні для стадії перевірки заяв та повідомлень про злочин [3].

Провадження у протокольній формі має низку характерних відмінностей від звичайного провадження:

- суб'єктом проведення досудової підготовки матеріалів є виключно орган дізнання;
- збирання доказів здійснюється за допомогою засобів, характерних для стадій порушення кримінальної справи (без провадження слідчих дій);
- перелік злочинів, щодо яких може застосовуватись протокольна форма, є вичерпним (ст. 425 Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК України));
- строки не можуть перевищувати десяти днів з моменту отримання заяви, але цей строк може подовжити прокурор до двадцяти днів;
- особа, щодо якої провадиться досудова підготовка матеріалів, має назву правопорушник;
- підсумковим документом, що складається особою, яка проводить дізнання, є протокол, який затверджується начальником органу дізнання, а підсумковим документом всього досудового спеціального провадження у протокольній формі – обвинувальний висновок прокурора.

Наведенні принципові відмінності надають можливість стверджувати, що протокольна форма досудової підготовки матеріалів є спеціальним провадженням, тому що суттєво відрізняється від типового провадження у кримінальних справах вітчизняного судочинства (суб'єкт, строки, відсутність стадії досудового слідства, окрема матеріально-правова база та ін.).

Провадження у справах приватного обвинувачення, тобто у справах про навмисне легке тілесне ушкодження, побої та самоправство (ст. 125, ч. 1 ст. 126 та ст. 356 КК України). Кримінальні справи по цих злочинах мають свої особливості: порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, якому і належить в такому разі підтримувати обвинувачення; порушення кримінальної справи є виключною компетенцією судді; дізнання та досудове слідство не провадяться; кримінальна справа підлягає закриттю, якщо потерпілий примириться з обвинуваченим, підсудним до видалення суду в нарадчу кімнату.

Як свідчить узагальнення практики, переважна більшість злочинів, передбачених у ч. 1 ст. 27 КПК України, вчинюється на побутовому ґрунті. Сторонами в цих справах, як правило, є родичі, знайомі, сусіди та співробітники. Тому в разі застосування публічного начала учасникам конфлікту може бути завдано більше шкоди, порівняно з тим, що буде завдано загальносупільним інтересам через незвернення потерпілого до державних органів [4].

Окрему групу складають провадження, особливість яких полягає в наданні додаткових процесуальних гарантій обвинуваченим (підсудним) у *справах про злочини неповнолітніх* та особі, відносно якої вирішується питання *про застосування примусових заходів медичного характеру*.

Особливості даної групи за своїм змістом зовсім не говорять про те, що провадження з додатковими гарантіями не дотримуються загального порядку розслідування та розгляду кримінальних справ. Навпаки, вони існують у межах єдиного порядку судочинства, а їх запровадження продиктовано головним чином необхідністю врахування специфіки осіб, дії котрих складають зміст відповідних справ.

Законом України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 12 липня 2001 р. законодавець затвердив ще одну форму вирішення кримінальних справ, яка надає сторонам можливість ініціювати процедуру *закриття справи у зв'язку з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим*. Використання відновлювального правосуддя відповідає потребам сучасного суспільства: економія часу; скорочення матеріальних витрат; створення оптимальних умов для розгляду більш складних справ; швидке відшкодування шкоди, завданої злочинцем; усунення конфлікту між потерпілим та обвинуваченим,

підсудним; виховне значення примирення; зменшує кількість за-суджених у суспільстві; підвищення авторитету правоохоронних органів та кримінального судочинства в цілому, оскільки справедливість поновлюється в найкоротший термін.

Цією ж «Малою судовою реформою» 2001 р. до КПК був введений *спрощений порядок розгляду кримінальних справ у суді першої інстанції*. Зміст цього провадження зазначений у ст. 299 КПК України: суд вправі визнати недоцільність дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не оспоруються.

Введення в практику кримінального судочинства даної форми судового розгляду обумовлено багатьма чинниками, серед яких треба відзначити наступні: збільшення числа правопорушень, суперечок та конфліктів при недостатності суддівських кадрів та слабкої ресурсної забезпеченості системи юстиції; збільшення кількості правопорушень, які не носять суспільно небезпечного характеру та зазіхають на інтереси суспільства й держави, велика завантаженість судів, повільне функціонування правосуддя. Інакше кажучи, метою введення в практику кримінального судочинства цього спеціального провадження є не тільки визнання вини підсудним та його згода з пред'явленим обвинуваченням, а й максимальне здешевлення та раціоналізація самої технології кримінального процесу.

Враховуючи вищевказане, можна констатувати досить інтенсивне використання спеціальних проваджень (диференціація процесу). Не дивлячись на це, у вітчизняному кримінальному судочинстві не визначено поняття «диференціація кримінально-процесуальної форми». Нерозробленість даної теми, відсутність суворой логічної теорії кримінального процесу веде до того, що система проваджень стає все більш суперечливою та непослідовною. Правильне використання понятійного апарату надає якісну визначеність правовому науково-теоретичному мисленню, фіксує структуру знань про право та логіку їх розвитку, має самостійне пізнавальне значення, тому що сприяє поглибленому вивченню права, виключає можливі неточності та вдосконалює процесуальну мову. Зважаючи на це, визначення поняття «диференціація кримінально-процесуальної форми» є важливим як з теоретичної точки зору, так і з практичної.

Диференціація кримінально-процесуальної діяльності є складовою кримінально-процесуального права, тому їй притаманні як загальні ознаки, що властиві кримінальному судочинству в цілому, так і такі, що відображають особливості цієї правової категорії.

Загальними ознаками диференціації є: законність, нормативність, системність, єдність кримінально-процесуальної форми.

До власних ознак диференціації належать: наявність визначеної матеріально-правової бази, яка потребує відмінностей в провадженні по окремих категоріях кримінальних справ; існування спеціальних проваджень, які суттєво відрізняються від звичайного провадження; підвищення ефективності кримінального судочинства. Зазначені ознаки потребують більш детального вивчення.

Існування окремих категорій кримінальних справ, які мають деякі особливості, обумовлює необхідність існування спеціальних проваджень, які надають можливість більш раціонально досягати цілей кримінального процесу. Підставою для виділення такої категорії, на думку М. А. Якуба, можуть бути наступні фактори:

- ступінь суспільної небезпеки злочину та тяжкість міри покарання, передбачена законодавством;
- ступінь складності справ даної категорії у вирішенні як фактичної, так і правової сторони;
- суспільно-політичне значення даної категорії справ;
- значення злочину для інтересів окремих осіб, тих чи інших установ, підприємств або організацій [5].

Іншу класифікацію пропонує Х. У. Рустамов, який вважає можливим виділити тільки дві категорії кримінальних справ. Перша – особливість полягатиме у наданні додаткових процесуальних гарантій обвинуваченим (підсудним) залежно від особи злочинця (неповнолітні, німі, глухі та ін.). Друга – це особливості провадження по деяких прямо вказаних законодавцем справах (приватне та приватно-публічне обвинувачення) [6]. Але загальним для всіх точок зору є те, що окрема категорія кримінальних справ – це сукупність злочинів, яку можна виділити в окрему групу за певними критеріями, а їх кількість та якість може бути різною залежно від точки зору автора.

На нашу думку, підставою для виділення окремих категорій кримінальних справ є класифікація злочинів залежно від:

а) ступеня тяжкості злочину (злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі). Матеріальним критерієм такої класифікації виступає суспільна небезпечність певних видів злочинів, яка визначає ступінь їх тяжкості;

б) суб'єкта злочину (вік, осудність, спеціальні ознаки);

в) форми вини (умисел або необережність);

д) наявності співучасників. Вчинення злочину об'єднаними зусиллями двох або більше осіб – за співучасті – завжди свідчить про підвищену суспільну небезпеку вчиненого.

Така диференціація злочинів надає можливість застосування кримінально-процесуальних проваджень, в яких питання про кримінальну відповідальність вирішується в порядку, що суттєво відрізняється від звичайного, типового для даної процесуальної системи. Для визначення цього явища в юридичній літературі ви-

користувались різні терміни: прискорене, ефективне, оптимальне, стисле, раціональне, особливе, окреме провадження (судочинство) та ін. Вважаємо, що найбільш вдалим буде використання терміна «спеціальне провадження», оскільки він найбільш повно віддзеркалює його суть:

- таке провадження має саме спеціальний інструментарій або арсенал засобів, притаманний лише йому;
- використовується в окремій категорії кримінальних справ, які мають спеціальні ознаки;
- є складовою частиною єдиної кримінально-процесуальної форми.

Таким чином, **спеціальне провадження – це встановлений Кримінально-процесуальним законом порядок діяльності органів дізнання, слідчого, прокурора та суду по окремій категорії кримінальних справ, який суттєво відрізняється від звичайного провадження даної кримінально-процесуальної форми.**

Деяко інша форма здійснення тих чи інших окремих процесуальних дій не надає підстави казати про диференціацію, інакше довелось б виділяти дуже велику кількість спеціальних проваджень. В основу виділення спеціального провадження покладено існування комплексу істотних відмінностей процесуальних процедур, які характерні для всього ходу кримінального процесу.

В. П. Нажимов вважає, що такою істотною відмінністю є існування проваджень з різною кількістю стадій [7]. Але стадія кримінального процесу є закономірним, необхідним етапом провадження у справі, який характеризується характерними кримінально-процесуальними відносинами та обов'язковими підсумковими рішеннями. Тому вбачається, що стадійність кримінального судочинства буде характерна і для спеціальних проваджень, але форма зовнішнього прояву стадії може бути несхожа на традиційну. Про виділення спеціального кримінально-процесуального провадження можна казати лише тоді, коли сукупність відмінностей надає якісно новий рівень процесуального судочинства. Такі відмінності можуть проявлятися: в заміні одних процесуальних гарантій іншими; в зміні форм діяльності правоохоронних органів; у зміні правовідносин; навіть у зміні кінцевих цілей кримінального процесу.

Наявність відмінностей у провадженнях по окремих категоріях кримінальних справ, які суттєво відрізняються від звичайного провадження, обумовлена потребами суспільства, тому що процесуальна форма має бути, перш за все, корисним соціальним інструментом. Суспільству не байдуже, якою кількістю людей та матеріальних витрат вирішуються ті чи інші питання охорони законності або боротьби з правопорушеннями. Держава не може виділяти для

цього необмежену кількість ресурсів. Тому необхідно витратити наявні сили та засоби найбільш раціонально та ефективно.

Під підвищенням ефективності кримінального судочинства слід розуміти більш високий ступінь досягнення поставлених перед ним завдань. Згідно зі ст. 2 КПК України, завданням кримінального процесу є швидке і повне розкриття злочинів та забезпечення правильного застосування Закону. На підставі цього можна зробити висновок, що показниками підвищення ефективності буде: строк розслідування кримінальної справи та судового розгляду; кількість витрат; об'єм роботи органу дізнання, слідчого, прокурора, судді для правильного вирішення справи. Праві ті вчені, які вважають, що підвищення ефективності кримінального судочинства (одного з видів правозастосовної діяльності), як і ефективне виконання будь-яких інших державних функцій, досягається лише тоді, коли усі його цілі – і ближні, і кінцеві – виконані з найменшою шкодою для різноманітних соціальних цінностей, з меншими економічними витратами, в найбільш короткий термін [8].

Підсумовуючи вищевикладене, ми пропонуємо наступну дефініцію поняття **диференціація кримінально-процесуальної форми: це встановлена Кримінально-процесуальним законом система спеціальних проваджень в рамках єдиної кримінально-процесуальної форми, які суттєво відрізняються від звичайного провадження і застосовуються для підвищення ефективності кримінального судочинства по окремих категоріям кримінальних справ.**

Список літератури: 1. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. Т. 1. 2. Гуценко К. Ф., Голово Л. В., Филимонов Б. А. Уголовный процесс западных государств. М., 2001. 3. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: Підручник. 4-те вид. К., 2003. 4. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій. К., 2005. 5. Якуб М. Л. Процесуальная форма в советском уголовном судопроизводстве. М., 1981. 6. Рустамов Х. У. Уголовный процесс. Формы: Учебное пособие для вузов. М., 1998. 7. Нажимов В. П. Использование учения об уголовно-процессуальных функциях для совершенствования расследования и рассмотрения уголовных дел // Связь юридической науки с практикой. М., 1986. 8. Лазарев В. В. Эффективность правоприменительных актов. Казань, 1975.

Надійшла до редакції 24.04.07

Д. Д. Заяць

Ситуація слідчої дії: поняття і види

У криміналістичній літературі відзначається, що у загальній проблемі слідчих ситуацій доцільно розрізняти ситуації, які характеризують розслідування в цілому (слідчі ситуації), і такі, що виникають при проведенні окремих слідчих дій (ситуації слідчих дій). Ці питання були предметом дослідження багатьох вчених, зокрема В. К. Гавло, Т. С. Бадугіної, О. М. Васильєва, І. Ф. Герасимова, В. О. Коновалової, О. М. Сербулова та ін. [1, с. 238; 2, с. 82; 3, с. 40; 4, с. 61; 5, с. 128]. Так, М. П. Яблоков вважає, що «обидва